

В. Гушчава

**БІЛІНГВІЗМ І БІКУЛЬТУРАЛЬНАСЦЬ:
МАГЧЫМЫЯ КІРУНКІ
І МЕТАДАЛОГІЯ ДАСЛЕДАВАННЯ**

Даследаванне сувязі паміж мовай і культурай з'яўляецца амбітнай задачай, паколькі культура ўяўляе сабой вельмі складаны шматузроўневы феномен, да таго ж кожная нацыянальная культура на сучасным этапе з'яўляецца неаднароднай: можна гаварыць пра высокую і папулярную культуру, вясковую і гарадскую і г. д.; усе гэтыя варыянты ўзаемадзейнічаюць паміж сабой і падлягаюць знешнім уплывам. Даследаванне сувязі паміж мовай і культурай у двухмоўным грамадстве з'яўляецца, адпаведна, у два разы складанейшым, але адначасова і цікавейшым, паколькі дазваляе больш поўна і рэlevantна паказаць месца і ролю кожнай з моў і ў свядомасці асобнага білінгва, і ў дадзеным соцыуме. Гэтае месца і роля могуць быць поўнымі супярэчнасцяў, якія цяжка ўбачыць, калі разглядаць стаўленне да мовы і моўны кантакт у адрыве ад розных тыпаў ідэнтычнасці (нацыянальнай, культурнай, групавой). Даследаванне сувязі паміж мовай і культурай дапамагае акрэсліць ролю мовы як каналу трансляцыі пэўнай культуры, паказаць, якія элементы культуры мадыфікуюцца альбо страчваюцца пры сур'ёзным звужэнні сферы ўжывання мовы альбо яе знікненні і, наадварот, якія элементы культуры запазычваюцца пры экспансіі мовы, якая не з'яўляецца для дадзенай тэрыторыі этнічнай.

Даследаванне многіх аспектаў бікультурнасці патрабуе сур'ёзнай базы ў галіне культурнай антрапалогіі і сацыяльнай псіхалогіі, аднак, ёсць, на нашу думку, некалькі напрамкаў, якія знаходзяцца якраз у сферы інтарэсаў філолага. Важным, але дагэтуль мала распрацаваным пытаннем, з'яўляецца праблема рэцэпцыі беларусамі рускай культуры, а менавіта:

- ці руская культура ўяўляецца як свая ці як чужая; што, праз якія каналы і як засвойваецца з канону рускай культуры;
- ці мае месца іншая інтэрпрэтацыя тых ці іншых мастацкіх твораў, ці адбываецца страта (альбо надбудова) пэўных сэнсаў;
- ці мастацкія творы існуюць выключна ў сваіх гістарычных рамках ці працуюць на сучасны досвед;
- наколькі адрозніваецца рэцэпцыя рускай культуры ў беларускамоўных і рускамоўных беларусаў;
- ці бачыцца магчымым стварэнне тэкстаў беларускай культуры на рускай мове; ці руская мова разглядаецца як пагроза для беларускай мовы; і ці руская культура разглядаецца як пагроза для беларускай культуры.

Пры правядзенні дадзенага даследавання важна памятаць пра тое, што яго вынікі могуць сур'езна адрознівацца ў залежнасці ад выбару інфармантаў: можна прагназаваць, што будуць адрознівацца вынікі, атрыманыя ў розных узроставых групам, у групам з вышэйшай і сярэдняй, гуманітарнай і тэхнічнай адукацыяй.

Варта таксама з асцярожнасцю падыходзіць да даследавання дадзенай праблематыкі анкетным метадам альбо метадам кантэнт-аналізу ці дыскурс-аналізу на матэрыяле дыскусій у публіцыстыцы і Інтэрнэце. Такого кшталту дыскусіі, канешне, з'яўляюцца вельмі цікавымі з пункту гледжання аргументацыі, але вастрыва іх метафорыкі ("расейская культура вядзе беспардонную вайну супраць беларускай", "адпомсціць расейцам па-ірландску", "посткаланіяльная сітуацыя", "бязглузды расейскамоўны савок") стварае скажонае ўражанне пра існаванне ў беларускім грамадстве сур'эзнага культурнага і моўнага канфлікту, што наўрад ці адпавядае рэчаіснасці. Варта памятаць, што ў такіх дыскусіях звычайна бяруць удзел людзі, зацікаўленыя праблемамі мовы і культуры, з выразнай грамадзянскай пазіцыяй, а гэта рысы, характэрныя для адносна невялікай часткі беларускага грамадства, і вынікі даследавання, праведзеныя

метадам інтэрв'ю¹, паказваюць адсутнасць вострага канфлікту, хаця руская мова сапраўды часам усведамляецца як пагроза для беларускай мовы і культуры, і большасць інфармантаў лічыць немагчымым стварэнне беларускай культуры на рускай мове. Адносна гэтага пытання варта прывесці дадзеныя, атрыманыя падчас даследавання “Трасянка ў Беларусі – мяшаны код як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту”, якое праводзілася сумесна прадстаўнікамі Ольдэнбургскага ўніверсітэта і БДУ і сярод іншага прадугледжвала анкетаванне ў розных рэгіёнах Беларусі: “...угроза для белорусской культуры со стороны русского языка здесь (у Мінску. – В. Г.) ощущается сильнее всего: 44,6% по сравнению с 29,0% в целом по массиву” [Хентшель, Киттель 2011: 75].

Важнай праблемай у даследаваннях стаўлення да мовы і культуры з’яўляецца выбар катэгорый, якія навуковец прапануе сваім інфармантам. Яны могуць сур’езна адрознівацца ад катэгорый інфарманта альбо недастаткова дакладна апісваць яго стаўленне. Так, напрыклад, пры апісанні стаўлення да рускай культуры можа быць недастаткова толькі катэгорыі “свая” – “чужая”, варта ўвесці трэцюю катэгорыю – “блізкая”, і нават гэтай трыяды інфарманту можа быць недастаткова, і даследчык атрымлівае адказы “блізкая, але чужая”, “хутчэй чужая”. Метад анкетавання ў такой сітуацыі пазбаўляе інфарманта магчымасці разважання, аргументацыі, выражэння няўпэўненасці, якія могуць быць надзвычай паказальнымі і каштоўнымі для рэлевантнага апісання дадзенай праблемы.

Звычайна па-за ўвагай даследчыцкага стаўлення да рускай мовы і культуры застаецца тое, наколькі яны асацыіруюцца з імперскасцю, каланіяльнасцю, савецкасцю. Дадзеныя асацыяцыі з’яўляюцца даволі выразнымі і ўстойлівымі ў нацыянальна заангажаванай беларускамоўнай публіцыстыцы (С. Дубавец, В. Акудовіч, В. Ракіцкі), але няма сур’езных даследаванняў, якія

¹ Тут і далей я буду спасылалца на матэрыял 15 інтэрв’ю, зробленых у форме свабоднай размовы са студэнтамі БНТУ ў снежні 2010 г.

паказалі б, наколькі яны распаўсюджаныя ў розных колах беларускага грамадства.

Адметнай, але таксама слаба апісанай, рысай стаўлення беларусаў да рускай (і уласнай беларускай) культуры з'яўляецца яго дынамічнасць: адкрыцце для сябе беларускай культуры можа цягнуць за сабой змяненне стаўлення да рускай. У якасці ілюстрацыі можна прывесці цытату з кнігі І. Бабкова і наступнае выказванне на форуме, на якое спасылаецца адна з удзельніц інтэрнет-дыскусіі “Без ответа. Почему белорус белорусу не брат, а придурок”, арганізаванай 20 ліпеня 2012 г. на партале tut.by:

Калі рэалізоўвалася савецкая мадэрнізацыя і задумваўся савецкі народ як найвышэйшая супольнасць, наўрад ці хто мог сабе ўявіць, што напрыканцы сямідзесятых цэлая генэрацыя беларусаў, выхаваная ў расейскай мове, расейскіх школах і на ўзорах вялікай рускай культуры, раптам сыдзе ў беларускі нацыяналізм, прычым у самым культур-радыкальным яго варыянце, змяняючы – раптам і адразу – мову, мэнтальнасць, культурную ідэнтычнасць і геапалітычныя арыентацыі – як свае ўласныя, так і нованабытай традыцыі [Бабкоў 2005: 119].

Барышня-форумчанка на тых же блогах у Яна, где я многое почерпнула, пишет: "Я таксама любіла Пушкіна, пакуль не прачытала Міцкевіча".

З'ява рэінтэрпрэтацыі тэкстаў рускай культуры мае месца ў творах такіх аўтараў, як Сяргей Дубавец, Андрэй Хадановіч, Валянцін Акудовіч, тэкстах песень Лявона Вольскага, але пакуль што яна не знайшла належнага асвятлення ні ў літаратуразнаўчых, ні ў культуралагічных працах.

Часцей за ўсё сацыялінгвістычныя даследаванні канцэнтруюцца на найбольш відавочных з'явах, звязаных з двухмоўем (сферы ўжывання кожнай з моў, пераклучэнне кодаў, інтэрфэрэнцыя), але пакідаюць па-за ўвагай праблемы таго, як насамрэч білінгвы засвойваюць кожную з моў, асабліва перыферыйныя кампаненты ў структуры значэння (канатацыя, асацыятыўныя сувязі, аксіялагічны аспект). Паколькі ў публічнай сферы мова

ідэалагічнага супраціўніка часта апыняецца зброяй у барацьбе з ім, можна назіраць, як лексемы, якія ў моўнай сістэме маюць пазытыўную ці нейтральную канатацыю, у пэўнага тыпу дыскурсах набываюць негатыўную афарбоўку (“свядомыя”, “змагары” у дыскурсе ўлады; “чэсны” ў дыскурсе апазіцыі). Такой жа зброяй для высмейвання чалавека, які прытрымліваецца іншых каштоўнасцей і дэманструе іншую мадэль паводзін, з’яўляецца трасянка.

Праблема асацыятыўных сувязей білінгваў разглядалася ў дысэртацыі А. Папейкі, які прыходзіць да цікавай і дастаткова абгрунтаванай высновы аб тым, што “для беларуска-рускіх білінгваў нават блізкія ці тоесныя міжмоўныя эквіваленты з’яўляюцца адносна самастойнымі словамі (кожнае – у сваім уласным лексічным асяроддзі), а не толькі “перакладамі” з адной мовы на другую” [Папейка 2000: 8].

Слаба апісана функцыянаванне ў рускай мове на Беларусі прэцэдэнтных феноменаў (прэцэдэнтных імёнаў, выказванняў, тэкстаў і сітуацый).

Надзвычай цікавымі, але таксама мала даследаванымі, з’яўляюцца пытанні, наколькі адрозніваюцца сістэмы каштоўнасцей беларускамоўных і рускамоўных беларусаў, наколькі руская мова для рускамоўных беларусаў з’яўляецца каналам трансляцыі пэўнай аксіялагічнай сістэмы, канцэптаў, моўнай карціны свету ўвогуле. Пры даволі вялікай колькасці грунтоўных даследаванняў розных канцэптаў у рускай мове колькасць прац, якія б апісвалі канцэпты беларускай мовы, адносна невялікая, а даследаванні, якія б паказвалі, як рускамоўныя беларусы ўяўляюць найбольш важныя канцэпты рускай і беларускай мовы, бадай што адсутнічаюць увогуле, хаця такога кшталту працы маглі б быць надзвычай каштоўнымі і для разумення спецыфікі беларускай сацыялінгвістычнай сітуацыі, і для разумення такога важнага тэарэтычнага пытання, як сувязь паміж мовай і культурай.

Даволі нязначнай з’яўляецца колькасць прац, прысвечаных беларуска-рускаму білінгвізму, якія б выкарыстоўвалі метады

псіхалінгвістыкі. Важнай і цікавай праблемай, якая дагэтуль не дачакалася свайго асвятлення ў навукавай літаратуры з'яўляецца праблема кагнітыўнай арганізацыі лексікона двухмоўнай асобы: якія групы паняццяў у ім з'яўляюцца дамінантамі, як выглядае іерархія гэтых дамінант, ці ёсць групы лексікі, за якімі замацаваная пэўная з моў.

Вельмі прыдатнай у даследаваннях беларуска-рускага білінгвізму можа быць распрацаваная ў расійскай лінгвістыцы метадалогія апісання моўнай асобы (*языковой личности*), якая выкарыстоўваецца, ў тым ліку і ў даследаваннях моўнай асобы-білінгва. Напрыклад, у сваёй дысертацыі Е. С. Шайсаронава прапануе класіфікацыю розных тыпаў бурацкай моўнай асобы ў залежнасці ад ідэнтычнасці і таго, якая мова была засвоена першай [Шойсоронова 2006]. Цікавай выглядала б такая класіфікацыя на беларускім матэрыяле, асабліва калі ў ёй улічваліся б некаторыя іншыя фактары, важныя для характарыстыкі моўнай асобы: стаўленне да кожнай з моў, уяўленне пра тое, якая з іх з'яўляецца роднай, рэальнае ўжыванне кожнай з моў і інтэнцыі адносна ўласных моўных практык, нацыянальная, культурная і групавая ідэнтычнасць, сістэма каштоўнасцей, функцыянаванне ў публічнай прасторы, канформнасць, уяўленне пра тое, як павінна выглядаць моўная палітыка ў Беларусі. Паколькі двухмоўная асоба звычайна ўваходзіць у некалькі сацыяльных груп, каштоўнасці і мадэлі паводзін якіх могуць сур'езна адрознівацца, цікавым было б апісанне яе камунікатыўных паводзін у кожнай з груп, а таксама важнасць ідэнтыфікавання сябе з кожнай з іх, уплыў кожнай з груп на светапогляд і ціск, які кожная з іх ажыццяўляе, стратэгіі гэтага ціску (іх вербальнае і невербальнае выражэнне), рэакцыі на яго і стратэгіі ўзаемадзеяння з дадзенай групай. Такое апісанне наблізіла б да разумення таго, як увогуле функцыянуюць беларускамоўная і рускамоўная камунікатыўныя прасторы на Беларусі (і прамежжавы паміж імі варыянт – трасянкамоўная прастора), якія сацыякультурныя фактары абумоўліваюць

існаванне, самазахаваўчыя механізмы і ступень экспансіўнасці кожнай з іх.

Даволі прыдатным можа быць уведзены расійскімі вучонымі [Карасік 2002] тэрмін *маргінальная моўная асоба*. Выкарыстанне гэтага тэрміну, аднак, адразу ставіць пытанне, ці можна казаць, што для рускамоўнага беларуса, які ўвогуле не ўжывае беларускую мову і мае праблемы пры прадукаванні тэкстаў на беларускай мове, беларуская моўная асоба з'яўляецца маргінальнай, і, наадварот, ці можна сказаць, што для пераважна беларускамоўнага беларуса, які ў некаторых сферах ужывае рускую мову, руская моўная асоба з'яўляецца маргінальнай, і яшчэ больш цікавае пытанне: дзе праходзіць гэтая мяжа маргінальнасці.

ЛІТАРАТУРА

- Бабкоў, І. Каралеўства Беларусь. Вытлумачэнні ру[і]наў. Мн., 2005.
- Карасік, В. І. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. Волгоград, 2002.
- Панейка, А. А. Лексічныя асацыятыўныя палі ў беларускай і рускай мовах: Дыс. ... канд. філал. навук. Мн., 2000.
- Хентшэль, Г., Киттель, Б. Языковая ситуация в Беларуси : мнение белорусов о распространенности языков в стране // Социология. 2011. № 4. С. 62–78.
- Шойсоронова, Е. С. Языковая личность: этнический аспект (на материале бурятской языковой личности): Дис. ... канд. филол. наук. Улан-Удэ, 2006.